

JELLE DE ROCK

De stad verbeeld

De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestionis

Vanaf de late middeleeuwen laat de stad een steeds opvallender spoor na in de westerse iconografie. Voor het eerst sinds de oudheid groeit het aantal literaire en picturale impressies van de stedelijke ruimte en samenleving exponentieel. Deze indrukken van een voortschrijdende stedelijkheid vinden hun weg naar perkament, papier, doek, paneel, steen, was of tapijt. Het zijn – vaak sterk gemanipuleerde – echo's van hoe de stad door de tijdgenoot werd ervaren en als zodanig kostbare eersterangsbronnen voor de stadshistoricus. Het is duidelijk dat picturale stadsgezichten beter verdienen dan als loutere illustratie te worden ingepast in een historische onderzoek. Ze hebben een immens potentieel als primaire bron voor de kennis over de stad als fysieke ruimte, sociale organisatievorm en mentale categorie.

In 1954 brengt de Franse stedenbouwkundige en historicus Pierre Lavedan voor het eerst de waarde van picturale stadsgezichten voor het historisch onderzoek onder woorden. Naast hun zuiver documentair belang voor de reconstructie van de historische topografie en fysionomie van de stad, wijst hij ook op hun potentieel voor kunst- en cultuurhistorisch onderzoek: 'les représentations des villes [...] n'importent pas moins à l'histoire de l'art en général et même à l'histoire de l'esprit humain.'¹ Lavedan schetst een voorafschaduwing van een dynamiek in het naoorlogse wetenschappelijke stadsonderzoek, waarbij een groeiende aandacht wordt besteed aan de subjectieve gewaarwording van de stedelijke ruimte en het discours van de representatie ervan. Het zou echter nog ettelijke decennia duren vooraleer het stadsiconografisch onderzoek door een *cultural turn* werd beroerd en er een meer gediversifieerde interesse voor stadsvoorstellingen tot stand kwam.

Dit artikel tracht de meest belangwekkende denkpijles en bevindingen van het naoorlogse stadsiconografische onderzoek te belichten. Er wordt geen uitputtend historiconografisch overzicht nagestreefd, maar veeleer een inzicht in de conceptuele pijlers die het onderzoek vanaf de jaren 1970 in een stroomversnelling hebben gebracht. Ook wordt er aan het eind stilgestaan bij enkele recente methodologische vernieuwingen en onderzoekslijnen die het huidige stadsiconografische onderzoek richting geven.

Breken met de traditie: een conceptuele verbreding onder impuls van een *cultural turn*

Lange tijd bleef de studie van stadsgezichten sterk beperkt tot een documentaire, archeologische of stilistische benadering. De detaillistische doorkijkjes in de Vroegnederlandse schilderkunst hebben altijd al de onweerstaanbare neiging opgewekt het keurig geëvoerde stads- of straatbeeld met een concrete locatie te vereenzelvigen.²

1 P. Lavedan, *Représentation des villes dans l'art du moyen âge* (Paris 1954) 7.

2 A. Grisebach, 'Architekturen auf niederländischen und französischen Gemälden des 15. Jahrhunderts. Beitrag zur

In het bijzonder bij de beroemde stadsgezichten uit Van Eycks *Rolin-Madonna* en het *Lam Godsretabel* heeft de opeenstapeling van uiteenlopende identificaties groteske vormen aangenomen.³ Het is naderhand duidelijk geworden dat de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne kunstenaars zelden de betrachtting hebben gehad een bestaand stadsbeeld in zijn geheel weer te geven. Hooguit assembleerden ze een fictief stadsgezicht op basis van schetsen die zij naar het leven maakten.⁴ Die traditionele fixatie op het identificeren van gebouwen kan niet los gezien worden van de verwoede zoektocht van kunsthistorici naar de identiteit van de opdrachtgever en vooral de kunstenaar. Lange tijd werden geschilderde stadsgezichten verengd tot stilistische motieven die kunsthistorici hielpen bepaalde werken aan eenzelfde atelier of groep toe te schrijven.⁵

Na de Tweede Wereldoorlog werd de horizon verruimd en begon de kunstwetenschap onder impuls van Erwin Panofsky ook aandacht te vertonen voor de achterliggende religieuze symboliek van Vroegnederlandse stadsgezichten. Al snel werd een verband gelegd tussen de geïdealiseerde stadsvoorstellingen van de Vlaamse Primitieven en christelijke kernconcepten als het Hemelse Jeruzalem (Openbaring) en de Stad Gods (Augustinus).⁶ Hoewel deze benadering zonder meer haar verdiensten heeft, gaat zij te eenzijdig uit van de sacrale functie van het kunstwerk.

Tegen het eind van de twintigste eeuw heeft zich echter een aanzienlijke toenadering tussen historici en kunsthistorici doorgezet en groeide de aandacht voor de historische context en gebruiksfunctie van kunstwerken als sociale artefacten. Er werd steeds vaker buiten de grenzen van de eigen discipline gedacht, waardoor er enkele belangrijke ‘paradigmawissels’ rijpten die het onderzoek van historische stadsgezichten een nieuwe dynamiek verleenden. Wat globaal als een *cultural turn* kan worden benoemd, werd in stadsiconografische onderzoek in het bijzonder ingegeven door de *pictorial turn*, de *spatial turn* en de *new cultural geography*.

Vooreerst resulteerde een *pictorial turn* in de humane wetenschappen in een sterk toegenomen interesse voor het discours van beelden. Met name sinds de jaren tachtig worden iconografische documenten net als geschreven stukken als een volwaardige bron voor het historisch onderzoek erkend. Een belangrijk keerpunt vormt een Amerikaanse conferentie in 1985 over de ‘evidence of art’, die een jaar later uitmondde in een

Entwicklung der Formensprache der nordischen Renaissance’, *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 5 (1912) 207-279; R. Maere, ‘Over het afbeelden van bestaande gebouwen in het schilderwerk van Vlaamsche Primitieven’, *De Kunst der Nederlanden* 1 (1931). Een meer recente formeel-architecturale benadering is te vinden bij: E.S. Klinkenberg, *Architectuuruitbeelding in de Middeleeuwen. Oorsprong, verbreiding en betekenis van architectonische beeldtradities in de West-Europese kunst tot omstreeks 1300* (Utrecht 2010) 452-458.

3 De prachtige rivierstad in de achtergrond van de Rolin-Madonna werd achtereenvolgens geïdentificeerd als Brugge, Gent, Luik, Lyon, Maastricht, Praag en Stein-am-Rhein: F. Rosen, *Die Natur in der Kunst* (Leipzig 1903) 94-96; P. Schwarzmann, ‘La Ville de Stein am Rhein à l’arrière-plan dans “La Vierge au Chancelier Rolin” de van Eyck?’, *Gazette des Beaux-Arts* 115 (1990) 104-108. Voor het stadsgezicht op het *Annunciatieluik* van het *Lam Godsretabel*, zie ondermeer: A. Heins, ‘La plus ancienne vue de Gand. Le carrefour de la rue courte du Jour’, *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 14 (1906) 115-126.

4 Craig Harbison heeft het over een *model-book mentality*: C. Harbison, ‘Fact, symbol, ideal. Roles for realism in Early Netherlandish painting’, in: M.W. Ainsworth (red.), *Petrus Christus in renaissance Bruges. An interdisciplinary approach* (Turnhout 1995) 21-34.

5 Een typisch voorbeeld zijn de Brugse torenlandschappen die het oeuvre van de Meester van de Legende van Sint-Lucia en Sint-Ursula kenmerken.

6 L.B. Philip, *The Ghent Altarpiece and the art of Jan van Eyck* (Princeton 1971), vooral 55-58, 175; J.L. Ward, ‘Hidden symbolism in Jan van Eyck’s Annunciations’, *The Art Bulletin* 57 (1975) 196-220; J. Arrouye, ‘Les paysages analogiques de Dirk Bouts’, in: B. Cardon en M. Smeyers (red.), *Bouts Studies* (Leuven 2001) 179-190.



Afbeelding 1: Navolger van Dirk Bouts, *Detail van de opdrachtgeefster en het achterliggend straatzicht, Heilige Drievuldigheidstriptiek, 1475-1500. Sint-Servatiuskerk, Berg* (© KIK-IRPA, Brussel).

themanummer in de *Journal of Interdisciplinary History*.⁷ Naarmate picturale bronnen hun secundaire, doorgaans illustratieve functie gingen overstijgen en een steeds prominentere rol opeisten in het historisch onderzoek, groeide de nood aan een eigen methodologie en historische kritiek. Rond de eeuwwisseling verscheen een aantal handboeken die houvast bieden aan historici die aan de slag willen met iconografisch materiaal zoals stadsrepresentaties. Vele van de conceptuele *tools* die in deze werken worden aangereikt zijn schatplichtig aan de taalwetenschappen en hebben betrekking op discoursanalyse (zender-boodschap-ontvanger), de kwantitatieve verwerking van beeldmateriaal en semiotiek.⁸

Tegen het eind van de vorige eeuw waaide nog een andere nieuwe wind die de studie naar stadsiconografie sterk zou gaan bepalen. De *spatial turn* voegde een cruciale ana-

7 'The evidence of art. Images and meaning in history', *Journal of Interdisciplinary History* 17:1 (1986). Tevens verschenen als boek. R.L. Rotbergen T.K. Rabb (red.), *Art and history. Images and their meaning* (Cambridge Mass 1988).

8 P. Burke, *Eyewitnessing. The uses of images as historical evidence* (Ithaca 2001); G. Rose, *Visual methodologies. An introduction to the interpretation of visual materials* (Thousand Oaks 2001). Burke wijdt zelfs enkele pagina's aan stadsgezichten (84-85). Zie ook zijn bijdrage over 'representations' in het te verschijnen P. Clark (red.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford 2013).

lytische categorie toe aan het instrumentarium van de stadshistoricus: ruimte(lijkheid). Met de herontdekking van Henri Lefebvres *La production de l'espace* (1974) werd eind jaren 1990 gebroken met de structuralistische visie op stedelijke ruimte als een gegeven, een onveranderlijk en passief decor voor economische en politieke processen.⁹ Sindsdien werd men er zich scherper van bewust dat de ruimte niet enkel een fysiek gegeven is, maar ook een ideologisch construct. Door de representatie van ruimte aan de hand van kaarten, prenten, schilderijen, films en wetten (bijvoorbeeld in verband met eigendomsrecht) wordt immers een maatschappelijke orde gereproduceerd. Hoewel historici Lefebvres analyse zelden uitvoerig en consequent in hun werk incorporeren, hebben concepten als *l'espace conçu* (de representatie van de ruimte door stedenbouwkundigen, kaartenmakers, wetgevers) en *l'espace vécu* (zoals die door kunstenaars in symbolen worden gegoten) het stadsiconografische onderzoek aanzienlijk richting gegeven.¹⁰ Daarenboven zorgde de *spatial turn* ervoor dat men de stedelijke ruimte steeds meer als een meerduidige categorie is gaan benaderen. Zo worden heel wat stadshistorici geïntrigeerd door de multifunctionaliteit van het pre-industriële stadsplein die haaks staat op de functionele segregatie die door vele, vooral moderne stadsmodellen wordt omarmd. Dit resulteerde in tal van deelstudies over de religieuze, rituele, politieke, sociale, juridische, architecturale, culturele en ecologische dimensies van de stedelijke ruimte.¹¹

Een derde invloedrijke paradigmawissel deed zich voor in de geografie, waar een aantal van de hierboven omschreven ontwikkelingen zich een stuk eerder hebben doorgezet. De *New Cultural Geography* brak vanaf de jaren zestig met de tot dan toe zeer descriptieve geografie en begon de ruimte en het landschap te benaderen als een dynamisch tekensysteem dat actief op de maatschappij ingrijpt. Zo gingen cognitieve geografen zich interesseren in hoe landschappen door de gebruikers en bezoekers zintuiglijk en mentaal werden ervaren. Een pionierswerk is *The image of the city* (1960) van Kevin Lynch. Hij begreep dat de mate waarin de stadsgebruikers zich een beeld kunnen vormen van de stedelijke ruimte en morfologie een cruciale rol speelt in de beleving van de stad en de manier waarop deze functioneert: 'places are not merely what they are, but what we perceive them to be'. Voortgaand op de persoonlijke ervaring van een reeks stadsgebruikers trachtte hij de kwaliteit van het 'publieke beeld' (*imageability*) van een aantal Amerikaanse steden in kaart te brengen.¹² De Chinees-Amerikaanse geograaf Yi-Fu Tuan zorgde in de jaren zeventig voor een verdere theoretische en antropologische onderbouwing van de persoonlijke ervaring als datgene dat van een abstracte 'ruimte' een betekenisvolle 'plaats' maakt.¹³

9 H. Lefebvre, *La production de l'espace* (Parijs 1974). De *spatial turn* had zich al eerder in de literatuurwetenschappen doorgezet: P. Zumthor, *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Age* (Parijs 1993).

10 Zie in de eerste plaats: Lefebvre, *La production de l'espace*, 48-49.

11 Ik beperk me tot enkele belangwekkende publicaties: M.C. Howell, 'The spaces of late medieval urbanity', in: M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping urban identity in late medieval Europe* (Leuven/Apeldoorn 2000) 3-19; B. Hanawalt en M. Kobialka (red.), *Medieval practices of space* (Minneapolis 2000); P. Arnade, M.C. Howell en W. Simons, 'Fertile spaces. The productivity of urban space in Northern Europe', *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 515-548 (een volledig themanummer gewijd aan ruimtelijkheid); A. Classen (red.), *Urban space in the middle ages and the early modern age* (Berlijn 2009).

12 K. Lynch, *The image of the city* (Cambridge 1960); K. Lynch, *Good city form* (Cambridge/Londen 1984).

13 Y.-F. Tuan, *Space and place. The perspective of experience* (Minneapolis 1977). De cognitieve geografie groeide uit tot een volwaardige tak van de aardrijkskunde. Voor een goed overzicht, zie: R. Kitchin en M. Blades, *The cognition of geographic space* (Londen/New York 2002).

De jongste jaren groeide ook onder stadshistorici en literatuurwetenschappers een interesse voor de zintuiglijke en subjectieve waarneming van de stedelijke ruimte. Onderzoekers en tentoonstellingsbouwers gaan op zoek naar de geur, kleur en klank van de stad en hoe deze stedelijke prikkeling in onder meer reisverhalen werd opgetekend.¹⁴ De historicus die wellicht het meest consequent het analytisch kader van de hedendaagse culturele geografie heeft overgenomen is Th.A. Boogaart. Zijn fenomenologische insteek leunt sterk aan bij het werk van onder meer Tuan. Boogaart wil tot een dieper, meer holistisch begrip komen van hoe het veertiende-eeuwse Brugse stadslandschap gestalte kreeg. Hij plaatst daarbij de wisselwerking tussen leefomgeving en gemeenschap centraal door de stedelijke ruimte te benaderen als een ‘milieu’ waar enerzijds ideologie, sociale modelrollen en cultureel gedefinieerde praktijken, en anderzijds individuele ideeën, sociale relaties en routinehandelingen elkaar snijden.¹⁵

Met de vernieuwde culturele geografie groeide ook de aandacht voor de representatie van het landschap. In 1984 verscheen het voor historici zeer inspirerende *Social formation and symbolic landscape* van de geograaf Denis Cosgrove.¹⁶ De vormgeving en representatie van het landschap worden in deze studie op marxistische wijze benaderd als een constructie die een bepaalde ruimtelijke en maatschappelijke orde reproduceert. Cosgrove besteedt veel aandacht aan de ontwikkeling van het landschapsidee vanuit de laatmiddeleeuwse Italiaanse stadscultuur en hoe dit sterk tot uiting komt in heel wat geschilderde *quattrocento* stadsgezichten. In deze picturale representaties wordt de stad een ‘landschap’, een ‘manier van kijken’ die het ideaalbeeld van de humanistische elite van de *signoria* weerspiegelt: ‘Landscape is the perspective of an ideal citizen contemplating the good order of the immediate zone of intensively cultivated land, most of which he and his fellow citizens own’.¹⁷ Op eenzelfde manier cultiveerde ook de Venetiaanse elite, die zich in de zestiende eeuw steeds sterker op het hinterland (*terraferma*) ging richten, zowel fysiek als artistiek een palladiaans landschapsideaal dat in de achttiende eeuw door het Engelse en Noord-Amerikaanse establishment zou worden gerecupereerd. Deze associatie tussen de representatie van ruimte en machtsuitoefening loopt in toenemende mate als een rode draad door heel wat hedendaags onderzoek naar landschaps- en stadsiconografie.¹⁸ Ook de historische cartografie toont de jongste de-

14 A. Cowan en J. Steward (red.), *The city and the senses. Urban culture since 1500* (Hampshire 2007); M. Camille, ‘Signs of the city. Place, power and public fantasy in medieval Paris’, in: Hanawalt (red.), *Medieval practices*, 1-36; C. Symes, ‘Out in the open, in Arras. Sightlines, soundscapes and the shaping of a medieval public sphere’, in: C. Goodson, A. Lester en C. Symes (red.), *Cities, texts and social networks (400-1500). Experiences and perceptions of medieval urban space* (Farnham 2010) 279-302; P. Stabel, ‘Venetië in de ogen van pelgrims. Stedelijkheid en stadservaring in laatmiddeleeuwse reisverhalen uit de Nederlanden’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129 (2009) 134-147.

15 Th. A. Boogaart, *An ethnogeography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu 1280-1349* (Lewiston 2004). Voor een goed overzicht van de evolutie die de humane geografie de afgelopen decennia heeft ondergaan, zie p. 48-55.

16 D. Cosgrove, *Social formation and symbolic landscape* (Madison 1984).

17 C. Billen en D. Kusman, ‘Les villes du Brabant face à la crise des finances du duché de Jean II. La crise d’une société tout entière?’, *Histoire Urbaine* 33 (2012) 63-80.

18 Een ander sleutelwerk is: M. Warnke, *Political landscape. The art history of nature* (Londen, 1994). Nauw hierbij aansluitend is een analyse van landschapsmotieven in vijftiende-eeuwse tapijtkunst: B. Franke, ‘Domäne und aristokratische Repräsentation. Bauerndarstellungen in franko-flämischen Tapissereien des 15. Jahrhunderts’, in: C. Kruse, F. Thürlemann (red.), *Porträt - Landschaft - Interieur. Jan van Eycks Rolin-Madonna im ästhetischen Kontext* (Tübingen 1999) 73-90.

cennia een grote belangstelling voor hoe kaarten werden gebruikt als instrument voor juridische en territoriale aanspraken op de ruimte.¹⁹

Een eclectische historiografie

De hierboven geschetste ontwikkelingen hebben ertoe bijgedragen dat de historische stadsiconografie zich vanaf de jaren 1980 geleidelijk heeft ontwikkeld tot een volwaardig deelgebied van de geschiedwetenschappen.²⁰ Een scharnierwerk is Jurgen Schulz' analyse (1978) van het adembenemende Venetiaanse vogelperspectief van Jacopo de' Barbari uit 1500. Als een van de eerste was Schulz niet zo zeer geïnteresseerd in het realisme van het stadsgezicht, maar werd zijn aandacht juist getrokken door de vele vervormingen en vertekeningen die de symbolische brandpunten van de Dogenstad beklemtonen: het Rialto (commercieel), het San Marcoplein (bestuurlijk), het Arsenaal (industriel/militair). Schulz 'ontmaskerde' de ogenschijnlijk zeer gedetailleerde houtsnede als een *moralized geography*: een subjectieve voorstelling van de Venetiaanse republiek als superieure samenlevingsvorm. Hij komt tot de slotsom dat het merendeel van de middeleeuwse en vroegmoderne stadsvoorstellungen niet de intentie hadden zo exact mogelijk de fysieke verschijningsvorm van de stad na te bootsen, maar vooral uitdrukking moesten geven aan een religieus, commercieel of communaal ideaalbeeld.²¹ Schulz' artikel verlegt de focus van de eigenlijke voorstelling naar de achterliggende ideeën. Deze omschakeling naar een discoursanalyse heeft in het bijzonder het verdere onderzoek naar vroegmoderne stadschorografieën sterk bepaald.

Een andere pionier, Jacques Le Goff, wees begin jaren 1980 op de fundamentele dialectiek tussen enerzijds de eigenheid van de reële, materiële stedelijke ruimte en anderzijds de mentale representatie van de stad in woord en beeld.²² Net als Le Goff hadden de meeste auteurs in eerste instantie oog voor de rijke stadsiconografische traditie van het Italiaanse schiereiland. Zo wijdt Chiara Frugoni in 1983 een heuse monografie aan de gewaarwording en representatie van stedelijkheid in *trecento* Italië en hoe deze in het ruimere wereldbeeld van de tijdgenoot passen. Het resultaat is een boeiende mentaliteitsgeschiedenis die in 1991 naar het Engels werd vertaald. Frugoni beschrijft hoe in het Italië van de vroege veertiende eeuw de voorstelling van de stad als een abstracte fysieke constructie (*urbs*) plaats ruimt voor een meer realistische en seculiere voorstelling van de stedelijke gemeenschap (*civitas*). Ze illustreert dit uitvoerig aan de hand van Lorenzetti's fresco's van *Il Buon Governo* (1338) die uitdrukking geven aan een communale utopie die de gehele stedelijke samenleving aansprak.²³ Frugoni steunt sterk op de tegenstelling tussen *urbs* en *civitas*, die ze aan Isidorus van Sevilla ontleent.

19 D. Wood, *The power of maps* (New York 1992); D. Wood, *Rethinking the power of maps* (New York 2010); J. Black, *Maps and politics* (Chicago 1997); D. Buisseret (red.), *Monarchs, ministers, and maps. The emergence of cartography as a tool of government in early modern Europe* (Chicago 1992).

20 Voor werken ouder dan 1983 in verband met artistieke stadsrepresentaties, zie: M.A. Vance, *Cities and towns in art: a bibliography* (Monticello 1983).

21 Schulz' artikel vormde een belangrijke inspiratiebron voor onder meer het werk van Cosgrove: J. Schulz, 'Jacopo de' Barbari's view of Venice. Map making, city views, and moralized geography before the year 1500', *The Art Bulletin* 60 (1978) 425-474. De zuivere plattegrond zou pas in de zeventiende eeuw aan populariteit winnen: J.A. Pinto, 'Origins and development of the ichnographic city plan', *Journal of the Society of Architectural Historians* 35 (1976) 35-50.

22 J. Le Goff, 'L'immaginario urbano nell'Italia medievale (secoli V-XV)', in: C. De Seta (red.), *Il paesaggio. Storia d'Italia 5* (Turijn 1982) 4-43.

23 C. Frugoni, *A distant city. Images of urban experience in the medieval world* (Princeton 1991).

Dit begrippenpaar speelt ook een belangrijke rol in de stadsiconografische studies van Richard Kagan.²⁴

Het is niet toevallig dat juist vanuit Italië en Duitsland een sterke impuls werd gegeven aan het stadsiconografische onderzoek. Deze regio's speelden in de late middeleeuwen immers een voortrekkersrol in de verzelfstandiging en het herkenbaar worden van picturale stadsgezichten. De afgelopen twintig jaar zijn er tal van bundels en monografieën verschenen met betrekking tot de stad in de rijke Italiaanse schilderkunst²⁵ en de ontwikkeling van plattegronden en perspectiefplannen.²⁶ In 1998 werd onder de vleugels van Cesare De Seta aan de Universiteit van Napels het Centro Interdipartimentale di Ricerca sull'Iconografia della Città Europea opgericht.²⁷ De Seta en zijn medewerkers slaagden er evenwel niet in om zich volledig los te rukken van de sterke lokaalhistorische en positivistische traditie. Toch werd de invalshoek gevoelig verruimd naar het politieke, sociale en culturele veld. Steunend op de expertise van het onderzoekscentrum werd in 2007 aan de Universiteit van Basel een vernieuwend doctoraatsonderzoek afgerond dat enkele laat-vijftiende-eeuwse Napolitaanse stadsgezichten (waaronder de *Tavola Strozzi*, 1472) tracht te begrijpen vanuit de *renovatio urbis* die het stadsbeeld toentertijd ingrijpend veranderde en waarvan er een sterk politiek discours uitging.²⁸

Ook in de Duitstalige landen (Duitsland, Oostenrijk, de Hanzesteden) heeft een sterke stadsiconografische traditie de jongste jaren voor een golf publicaties gezorgd. In 1999 verscheen het magistrale *Das Bild der Stadt in der Neuzeit* waarvan het eerste deel een aantal deelaspecten van de hedendaagse *Stadt bildforschung* belicht: een typologie van stadsgezichten, de rol van een stedelijk zelfbewustzijn, het beoogde publiek, literaire stadsrepresentaties, stadsmaquettes en de bruikbaarheid van stadsbeelden voor economische en demografische studies. Het tweede deel documenteert de historische stadsiconografie van 46 Duitse steden. Enkele jaren later maakte Ferdinand Opl in de Oostenrijkse bundel *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (2004) een onderscheid tussen tien artikelen die gewijd zijn aan het eigenlijke beeld (*Ikono graphie*), drie bijdragen over de ideeën waaraan het beeld op symbolische of allegorische wijze uitdrukking geeft (*Mentalität*) en nog eens drie met als centraal aandachtspunt de 'identiteit' die door stadsgezichten wordt uitgedragen (*Geschichte*).²⁹ Dit onevenwicht is kenschet-

24 R.L. Kagan, 'Urbs and civitas in sixteenth- and seventeenth-century Spain', in: D. Buisseret (red.), *Envisioning the city. Six studies in urban cartography* (Chicago 1998) 75-108.

25 A. Rinaldi, 'La formazione dell'immagine urbana tra XIV e XV secolo', in: J.-C. Vigueur, *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes* (Rome 1989) 773-811; L. Nuti, *Ritratti di città. Visione e memoria tra Medioevo e Settecento* (Venetië 1996); F. Ratté, *Picturing the city in medieval Italian painting* (Jefferson 2006). Een populair-wetenschappelijk publicatie met vele mooie illustraties is: P. De Vecchi, G.A. Vergani (red.), *La rappresentazione della città nella pittura italiana* (Milaan 2003).

26 M. Folin (red.), *Rappresentare la città. Topografie urbane nell'Italia di antico regime* (Reggio Emilia 2010). Een bonte, maar interessante verzameling van bijdragen over de Italiaanse stadsiconografie is: F. Bocchi, Smurra, R. (red.), *Imago Urbis. L'immagine della città nella storia d'Italia* (Rome 2003).

27 Voor de publicaties die van het onderzoekscentrum zijn uitgegaan, zie: www.iconografiabana.it.

28 M. Vencato, *Kampf ums Stadtbild. Zur politischen Ikono graphie und Raumgeschichte Neapels in der Frühen Neuzeit* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Basel 2007).

29 W. Behringer en B. Roeck (red.), *Das Bild der Stadt in der Neuzeit (1400-1600)* (München 1999); F. Opl (red.), *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (Linz 2004); R. Czaja, *Das Bild und die Wahrnehmung der Stadt und der städtische Gesellschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit* (Torún 2004); B. Roeck (red.), *Städtebilder der Neuzeit. Die europäische Stadtansicht von den Anfängen bis zum Photo* (Stuttgart 2006).

send voor vele van dit soort publicaties. In weerwil van de vaak ambitieuze inleidingen en een handvol vernieuwende bijdragen, blinken vele van deze recente bundels uit door hun heterogeen en sterk beschrijvend karakter. De syntheseartikelen zwelgen vaak in algemeenheid, terwijl de optelsom van casestudies zich in weinig onderscheidt van een historische stedenatlas. De in de zomer van 2012 verschenen bundel *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (onder redactie van Peter Johanek) omvat een meer evenwichtige selectie van een beperkt aantal casestudies en een reeks bijdragen van een hoger abstractieniveau die uiteenlopende invalshoeken hanteren, zoals literaire stadsbeschrijvingen en herinneringscultuur, stereotyperende stadsvoorstellingen, het spanningsveld tussen reële en geïdealiseerde stadsbeelden, alsook tussen horizontaliteit en verticaliteit.³⁰

De jongste jaren wordt meer dan ooit intensief gezocht naar innovatieve insteken en methodes die nieuwe inzichten kunnen opleveren over hoe de stad functioneerde, werd gebruikt en gepercipieerd. Op die manier tracht het stadsiconografisch onderzoek ook aansluiting te vinden bij enkele grotere debatten.

Enkele belangwekkende recente onderzoeklijnen en methodes

Het laatste decennium is men picturale stadsvoorstellingen gericht gaan benaderen als een maatstaf voor de perceptie van stedelijkheid door een individuele of collectieve auteur of opdrachtgever. In 1995 verscheen een inspirerend artikel van de kunsthistoricus Craig Harbison waarin hij tracht het ‘fragmentaire realisme’ van de Vroegnederlandse schilderkunst te koppelen aan de wereldlijke intenties van de opdrachtgever. Zo probeert hij aan de hand van enkele vijftiende-eeuwse Brugse torenlandschappen aan te tonen hoe sommige geschilderde stadsgezichten in een weldoordachte seculiere representatiestrategie pasten. Ondanks zijn simplistische sociale karakterschets van de Vroegnederlandse paneelschilderkunst als een ‘burgerlijke’ kunst zorgde Harbison vanuit kunsthistorische hoek voor een belangrijke trendbreuk.³¹ Ook Thomas Cooman wist in een aantal vroeg zestiende-eeuwse Brusselse schilderijen een opmerkelijke samenhang tussen de geportretteerde en de topografie in de achtergrond bloot te leggen.³²

Tot nog toe bleven de meeste studies echter opvallend kwalitatief van inslag en beperkt in omvang. In 1997 brak Peter Stabel nochtans een lans voor een meer seriële analyse van stadsvoorstellingen.³³ Door op een grotere schaal op zoek te gaan naar patronen en afwijkingen in de wijze waarop een bepaald type opdrachtgever de stad liet voorstellen, kan immers een meer representatief beeld worden gevormd van welke plaats het fenomeen stedelijkheid in al zijn facetten innam in de individuele en collectieve identiteitsvorming.³⁴ In 2008 nam Hanno Wijsman de proef op de som voor de

30 P. Johanek (red.), *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (Keulen 2012).

31 C. Harbison, ‘Fact, symbol, ideal. Roles for realism in Early Netherlandish painting’, in: M.W. Ainsworth (red.), *Petrus Christus in renaissance Bruges. An interdisciplinary approach* (Turnhout 1995) 21-34.

32 T. Cooman, ‘Stadsgezichten op portretten als weerspiegeling van de ‘sociale topografie’ van de opdrachtgever’, in: *Met passer en penseel* (Brussel, 2000) 173-181. Zie ook: ‘U. Seiderer, ‘Das Dreiviertelporträt vor Flusslandschaft - eine ikonographische Lücke? Strategien der Macht in Italien um 1500’, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 66 (2003) 145-176

33 P. Stabel, ‘Social reality and artistic image: the urban experience in the late medieval Low Countries. Some introductory remarks on the occasion of a colloquium’, in: M. Carlier, A. Greve en W. Prevenier (red.), *Core and periphery in late medieval urban society* (Leuven 1997) 11-31.

34 De stad bekleedde in de late middeleeuwen immers nog een zeer ambigue positie. De stad had nog geen eenduidige plaats verworven in een sociaal en ideologisch landschap dat nog onder sterke invloed stond van het traditioneel



Afbeelding 2: Jan Provoost, Detail van de opdrachtgever met Sint-Nikolaas en een redezicht in de achtergrond, ca. 1515-1521. Musea Brugge-Groeningemuseum, Brugge.

kalenderminiaturen in een groot aantal getijdenboeken uit de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Hij kwam tot de vaststelling dat de *calendaria* die in opdracht van een stedelijke klantenkring werden verlucht juist zeer weinig stadsgezichten bevatten. Als verklaring wijst Wijsman op het iconografische conservatisme van de stedelingen en het private karakter van de getijdenboeken. Op basis van een heel beperkte steekproef suggereert hij dat in de publieke altaarstukken vele stedelijke opdrachtgevers wél opteerden voor een stedelijk achtergrondmotief.³⁵

Deze stelling wordt echter sterk genuanceerd in mijn proefschrift, dat in 2011 in het kader van het FWO-project 'Beeld van de stad' werd afgerond en verder bouwt op Wijsmans kwantitatieve en prosopografische werkwijze. Een doorlichting van 550 Vroegnederlandse panelen bracht aan het licht dat 25 procent een zuiver ruraal landschapsmotief als achtergrond bevat, tegenover 35 procent met een stadsgezicht. Een aanzienlijke groep opdrachtgevers (vooral hoffunctionarissen, klerikale en lokale stedelijke elites) opteerden voor een geïdealiseerd heerlijk platteland als achtergrond. Waar de stad wel in beeld verschijnt (circa 220 panelen), wordt deze na 1450 steeds

adellijke wereldbeeld en de kerkelijke aversie voor de uitwassen van de stedelijke samenleving. Een waardevolle bundel over hoe vanuit verschillende ooghoeken (het hof, de commune, de commerciële drukker,...) aan de stedelijke ruimte 'identiteit' werd gegeven, is: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin en J.-P. Sosson (red.), *Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen Age* (Antwerpen/Apeldoorn 2002).

35 H. Wijsman, 'Images de la ville et urbanité des images. Quelques réflexions sur la représentation de l'espace urbain et la fonction des oeuvres d'art aux Pays-Bas bourguignons', in: E. Crouzet-Pavan en E. Lecuppre-Desjardin (red.), *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIIe siècle)* (Turnhout 2008) 247-258.

minder als een levendige economische ruimte voorgesteld. Er treedt met andere woorden in de tweede helft van de vijftiende eeuw een ‘verstilling’ van de geschilderde stadsgezichten op: de stad wordt veeleer voorgesteld als een theatrale en monumentale ruimte. Dit soort observaties leert ons heel wat over de distinctieve functie van de paneelschilderkunst en de sociaal ambigue positie waarin veel opdrachtgevers zich bevonden. Zo paste de hoogstaande paneelschilderkunst van de vijftiende eeuw veeleer in een heterogene ‘aristocratische’ representatiestrategie dan in een zuivere ‘burgerlijke’ *mindset*.³⁶ Deze bevindingen vormen een aanvulling op eerder werk van onder meer Herman Pleij en Paul Vandenbroeck dat ook het literaire discours van de stedeling over zichzelf en anderen onder de loep neemt.³⁷ De seriële analyse van stadsbeelden kan het problematische concept van ‘stadscultuur’ of ‘burgercultuur’ gedeeltelijk nuanceren. Deze methode heeft overigens nog veel potentieel voor andere visuele media zoals stadszegels³⁸, tapijtkunst³⁹ en miniatuurkunst.⁴⁰

Met de emancipatie van het stadsiconografische onderzoek wint ook een comparatieve insteek aan terrein. Een van de centrale vragen is of de stad in de Noord-Europese kunst al dan niet anders werd voorgesteld dan in Italië. Werd de noordelijke kunst, zoals Svetlana Alpers suggereert, getypeerd door een realistische weergave van de stad, terwijl de Italiaanse renaissancekunst vooral opteerde voor een geïdealiseerde en goed geordende voorstelling van de stad als ‘decor’? Het is zeer de vraag of deze tweedeling wel zo scherp kan worden gesteld en in welke mate deze zou corresponderen met een afwijkende ‘smaak’, een andere functie van beeldende kunst, dan wel een verschillende socio-politieke configuratie van de samenleving aan weerszijden van de Alpen.⁴¹ Het comparatieve terrein biedt nog heel wat potentieel, temeer aangezien er recentelijk interessant vergelijkingsmateriaal voor de Nieuwe Wereld en het Verre Oosten werd aangeboord.⁴²

Een ander onderzoeksdomein dat de jongste tijd heel wat stof voor discussie biedt,

36 J. De Rock, *Beeld van de stad. Picturale voorstellingen van stedelijkheid in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2011).

37 H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam, 1988); H. Pleij, ‘Restyling “wisdom”, remodeling the nobility, and caricaturing the peasant. Urban literature in the late medieval low countries’, *Journal of Interdisciplinary History* 32 (2002) 689-704; P. Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987).

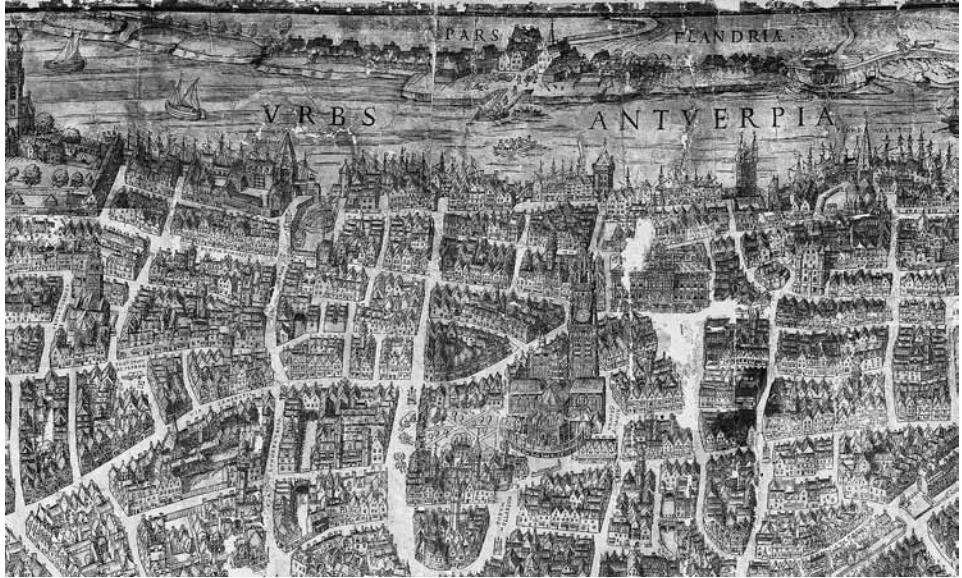
38 B. Bedos-Rezak, ‘Du modèle à l’image. Les signes de l’identité urbaine au Moyen Âge’, in: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin en J.-P. Sosson, J.-P. (red.), *Le verbe, l’image et les représentations de la société urbaine au Moyen Âge* (Antwerpen/Apeldoorn 2002) 189-205.

39 Er zijn al enkele voorzichtige pogingen ondernomen: F. Joubert, ‘Images de la ville dans la tapisserie médiévale’, in: M. Boone, E. Lecuppre-Desjardin en J.-P. Sosson (red.), *Le verbe, l’image et les représentations de la société urbaine au Moyen Âge* (Anvers/Apeldoorn 2002) 75-85; B. Franke, ‘Domäne und aristokratische Repräsentation’.

40 Chr. Bousquet-Labouërie, ‘L’image de la ville dans les Grandes Chroniques de France. Miroir du prince ou du pouvoir urbain?’, in: N. Coulet en O. Guyotjeannin (red.), *La Ville au Moyen Âge* (Paris 1998) 247-260; P. Ainsworth, ‘The image of the city in peace and war in a Burgundian manuscript of Jean Froissart’s *Chronicles*’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 78 (2000) 295-314.

41 Een standaardwerk over deze uiteenlopende representatiestijlen (waarin ook aandacht wordt besteed aan vroegmoderne stadsrepresentaties) is: S. Alpers, *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century* (Chicago 1984); M. Jullian, ‘La ville d’après Van Eyck et Fra Angelico. Description d’une réalité ou vision idéale?’, in: S. Costa (red.), *Représentations et formes de la ville européenne* (Paris 2005) 27-51; K.H. Veltman, ‘Paradoxes of perspective. Ideal and real city’, in: F. Bocchi en R. Smurra (red.), *Imago urbis*, 89-100; C. Heck, ‘Le concept et le singulier. Essence et apparence dans les représentations urbaines en Italie et en Flandre à la fin du Moyen Âge’, in: Crouzet-Pavan (red.), *Villes de Flandre*, 281-295.

42 R. Kagan, *Urban images of the Hispanic world (1493-1793)* (New Haven/Londen 2000); M.P. McKelway, *Capitalscapes. Folding screens and political imagination in late medieval Kyoto* (Honolulu 2006).



Afbeelding 3: Virgilius Bononiensis, *Detail perspectiefplan van Antwerpen, 1565*. Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen.

is de opkomst van autonome ‘stadskaarten’ of ‘stadsportretten’ (chorografieën) vanaf de zestiende eeuw.⁴³ Lange tijd was men geneigd dit fenomeen vanuit een cartografische revolutie (*furor geographicus*) te verklaren, terwijl recentelijk meer op het uitgesproken picturale en beperkte meetkundige karakter van de meeste chorografieën wordt gewezen. Zuiver orthogonale plattegronden bleven tot de zeventiende eeuw een zeldzaamheid, zeker in Italië, dat in de zestiende eeuw zijn positie als koploper in de ontwikkeling van stadskaarten moest afstaan. De nieuwe types stadgezichten vertoonden op diverse punten een grote continuïteit met de middeleeuwse vormtaal.⁴⁴ De hamvraag blijft wie deze chorografieën bestelde of aankocht en met welke bedoeling. Het lijkt erop dat er vóór 1550 een sterke impuls uitging van private en commerciële initiatieven, terwijl in de tweede helft van de zestiende eeuw ook stadsbesturen interesse gingen tonen.⁴⁵ Marco Folin onderscheidt als voornaamste functies: een praktische, politiek-administratieve functie (genre kadaster); een stedenbouwkundige functie (genre fortificatieplan) en een ideologisch-commemoratieve functie (genre stadlof). Deze laatste toepassing was in Italië veruit de meest gebruikelijke. Folin roept het gebrek aan een centrale staat en een weinig uniforme machtuitoefening op stedelijke niveau in als

43 L. Nuti, ‘Mapping places. Chorography and vision in the Renaissance’, in: D. Cosgrove (red.), *Mappings* (Londen 1999) 90-108.

44 Zie vooral: D. Woodward, ‘Cartography and the Renaissance: continuity and change’, in: D. Woodward (red.), *The History of Cartography* 3 (Chicago 2007) 3-24; M. Folin, ‘Piante di città nell’Italia di antico regime. Uno strumento di conoscenza analitico-operativa’, in: Idem, *Rappresentare la città*, 10-36.

45 T. Besing, ‘Produktion und Publikum. Aspekte der Herstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen’, in: Behringer, *Das Bild der Stadt*, 94-100. Zie ook mijn bijdrage aan de bundel *Antwerp and the Renaissance* (in voorbereiding).

voornaamste verklaring voor de schaarste aan zuivere administratieve plattegronden op het schiereiland.⁴⁶ Voor de Nederlanden is systematisch onderzoek nodig om hierin meer duidelijkheid te scheppen.

Het stijgende gezichtspunt van de zestiende-eeuwse chorografieën illustreert wat Marc Boone en Elodie Lecuppre-Desjardin onlangs onder de aandacht hebben gebracht, namelijk dat stedelijke identiteit niet enkel in de verticaliteit van de skyline (profielzicht) gestalte kreeg, maar evenzeer in horizontale termen werd geconcipeerd.⁴⁷ Zo associëren sommige onderzoekers de opkomst van perspectiefzichten die de *forma urbis* als een ééngemaakt geheel weergeven met de ontwikkeling van een sterker mentaal en juridisch territoriumbesef. Stedelijke overheden volgden hierin de centrale staat, die al langer gebruik maakte van cartografie als een instrument voor ‘territorial self-entitlement’.⁴⁸ Het is echter twijfelachtig of de stad zichzelf pas vanaf de zestiende eeuw als een juridische ruimte begon te definiëren en te karteren. In de Nederlanden zijn er reeds vanaf de veertiende eeuw indicaties dat stadsbesturen de ‘grenzen’ van hun stad en schependom lieten optekenen.⁴⁹ Dan Smail wees daarenboven op het bestaan van alternatieve, linguïstische sjablonen om de ruimte in kaart te brengen en te beheersen. Deze puur tekstuele beschrijvingen van eigendom en grenzen bleven tot diep in het *ancien régime* de norm.⁵⁰

Nog een andere aantrekkelijke invalshoek tracht de verzelfstandiging van ‘stadsporetten’ met een ontlukende humanistische cultuur en stedelijk zelfbewustzijn te associëren.⁵¹ Zo werd onder meer de parallel tussen ontwikkelingen in de humane portretkunst (zoals het humanistische zelfportret) en de stadschorografie onder de loep genomen.⁵² Daarnaast vormt de verwantschap met literaire representaties van de stad, zoals stadslofdichten (*encomia*), stadskronieken en memorieboeken een belangrijk onderzoekspunt. Zo lijken de vele geïndividualiseerde stadsgezichten die de laatmiddeleeuwse Duitse kunst rijk is samen te gaan met een sterke traditie van stadskronieken in deze regio. In de Nederlanden merken we daarentegen een relatieve schaarste aan beide types stadsrepresentaties. Het lijkt erop dat in de laatmiddeleeuwse Nederlanden stedelijke overheden en elites relatief weinig investeerden in picturale en literaire repre-

46 M. Folin, ‘De l’usage pratico-politique des images de villes (Italie, XVe-XVIe siècle)’, in: Crouzet-Pavan (red.), *Villes de Flandre*, 259-280; T. Frangenberg, ‘Chorographies of Florence. The use of city views and city plans in the sixteenth century’, *Imago Mundi* 46 (1994) 41-64.

47 M. Boone en E. Lecuppre-Desjardin, ‘Entre vision idéale et représentation du vécu. Nouveaux aperçus sur la conscience urbaine dans les Pays-Bas à la fin du Moyen Âge’, in: Johanek, P. (red.), *Bild und Wahrnehmung der Stadt* (Wenen/Keulen/Weimar 2012) 79-97, 88.

48 E. Wurtzel, *Legal space and urban identity. The shaping of the city of Lille from 1384 to 1667* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling New York 2007) 396-399; L. Vollenbronck, ‘De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Geen militaire maar een territoriaal-politieke functie’, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 27 (2009) 73-83; Woodward, ‘Cartography and the Renaissance’, 19; N. Bouloux, ‘Culture géographique et représentation du territoire au Moyen Âge: quelques propositions’, in: S. Boissellier (red.), *De l’espace aux territoires. La territorialité des processus sociaux et culturels au Moyen Âge* (Turnhout 2010) 89-112.

49 J. Decavele, *Panoramisch gezicht op Gent in 1534* (Brussel 1975) 15.

50 D.L. Smail, *Imaginary cartographies. Possession and identity in late medieval Marseille* (Ithaca 1999).

51 Een mooie casestudy is: H. Frosien-Leinz, ‘Der Corputius-Plan. Kommunales Selbstbewusstsein und Werbemittel. Stadtbilder in Mittelalter und früherer Neuzeit’, in: Idem, *Von Flandern zum Niederrhein. Wirtschaft und Kultur überwinden Grenzen* (Duisburg 2000) 87-100.

52 J. Maier, ‘A “true likeness”. The renaissance city portrait’, *Renaissance Quarterly* 65 (2012) 711-752. Zie ook: J. Grieten en P. Huvenne, ‘Antwerpen geportretteerd’, in: J. Van der Stock (red.), *Antwerpen, verhaal van een metropool* (Gent 1993) 69-78.

sentaties van een lokale identiteit en meer een regionaal referentiekader hanteerden.⁵³ Ook vanuit de letterkunde bestaat de jongste tijd heel wat interesse voor de ‘poëzie van de stedelijke ruimte’ als een identiteitsvormend literair instrument voor de vroegmoderne natiestaat en het individu.⁵⁴

Ten slotte mogen we niet vergeten dat het picturale stadsgezicht *an sich*, als voorstelling van de fysieke ruimte of *urbs*, heel wat moderne toepassingsmogelijkheden kent voor historisch onderzoek. We denken aan het – letterlijk – in kaart brengen van de stedelijke sociale topografie en het inschatten van de impact van demografische en economische ontwikkelingen op de morfologie van een plaats.⁵⁵ Zo kan de analyse van een chronologische opeenvolging van stadsgezichten een licht werpen op de genese en syntaxis van een stedelijke ruimte. De meeste stadsgezichten zijn echter een geëgaliseerde momentopname van een plaats die voortdurend in verandering is. Het gebeurde maar zelden dat voorstellingen werden aangepast of overtekend wanneer het reële stadsbeeld veranderde. Bram Vannieuwenhuyze ontwikkelde daarom de *tool* van ‘digitale thematische deconstructie’, waardoor het mogelijk wordt om op een historische stadsgezicht de verschillende lagen van ‘de stad als palimpsest’ bloot te leggen. Deze methode werkt echter enkel verhelderend in combinatie met voldoende archivalische, archeologische en toponymische gegevens.⁵⁶

Epiloog

Historici die rond stadsrepresentaties willen werken zijn best van vele markten thuis. Cross-disciplinariteit, een *close reading* vanuit het standpunt van verschillende disciplines, is onontbeerlijk voor een gefundeerde analyse. Tegelijkertijd moet de onderzoeker ook voldoende *recul* nemen, bijvoorbeeld door middel van een seriële analysemethode. Het gebeurt nog te vaak dat hij/zij wordt opgeslorpt door de complexiteit van dat ene artefact en het grotere plaatje uit het oog verliest. Interdisciplinariteit’ en ‘cross-disciplinariteit’ zijn de jongste tijd dan wel de toverwoorden, in de praktijk lijkt de verwezenlijking van deze objectieven verre van evident.⁵⁷ Recentelijk werden aan de Universiteit Gent enkele vruchtbare pogingen ondernomen om rond een aantal laat-middeleeuwse geschilderde stads- en plattelandsgezichten sociaal-historisch, prosopografisch, archeologisch, stijlkritisch en natuurwetenschappelijk onderzoek in een socio-semiotisch analysekader te integreren.⁵⁸ Deze holistische benadering blijft helaas

53 P. Regan, ‘Cartography, chorography and patriotic sentiment in the sixteenth-century Low Countries’, in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands* (Leiden/Londen 2007) 49–68; A.-L. Van Bruaene, ‘L’écriture de la mémoire urbaine en Flandre et en Brabant (XIVe-XVIe siècle)’, in: Crouzet-Pavan (red.), *Villes de Flandre*, 149–164.

54 E. Hodges, *Urban poetics in the French Renaissance* (Aldershot 2008); T. Conley, *An errant eye. Poetry and topography in early modern France* (Minneapolis 2010).

55 E. Piper, *Der Stadtplan als Grundriß der Gesellschaft. Topographie und Sozialstruktur in Augsburg und Florenz um 1500* (Frankfurt/New York 1982); C.A. Hoffmann, ‘Stadtentwicklung in sozioökonomische stagnierendem Umfeld? Ikonographische Aspekte der altbayerischen Urbanistik’, in: Roeck (red.), *Städtebilder*, 125–148; M. Ghizzoni, ‘L’immagine di Bologna nella veduta vaticana del 1575’, in: Bocchi (red.), *Imago urbis*, 139–173.

56 B. Vannieuwenhuyze, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent 2008).

57 J. Jachman en R. Schilling, ‘Repräsentation als Teilhabe. Ein interdisziplinärer Vergleich der frühneuzeitlichen Städte Lübeck und Augsburg’, *Frühneuzeit-Info* 20:1–2 (2009) 147–163.

58 Zo besteedt een van de studies aandacht aan het stadsgezicht in Van der Weydens *Middelburg-triptiek* (ca. 1445), terwijl er ook een artikel ter perse ligt waarin het landschap in de *Pottelsberghe-triptiek* (ca. 1531) een belangrijke plaats

zeldzaam en in vele gevallen ook financieel of praktisch moeilijk haalbaar. Toch kan ook de individuele vorser zijn horizon verruimen en nieuwe debatten aangaan. Hopelijk geeft dit overzichtsartikel een aanzet om ook in de toekomst op een gedegen en innovatieve manier picturale stadsgezichten als een primaire historische bron te bejegenen.